

НАДДНІПРЯНИЩИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (477) «18 / 19»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОСТАТЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Проаналізовано важливе місце і роль постаті Тараса Шевченка в житті та діяльності відомого українського діяча Наддніпрянищини Є. Х. Чикаленка, показано вплив Кобзаря на становлення української національної ідентичності.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Є. Х. Чикаленко, український національний рух, українська національна ідентичність.

Проанализированы важное место и роль личности Тараса Шевченко в жизни и деятельности известного украинского деятеля Надднепрянищины Е. Х. Чикаленко, показано влияние Кобзаря на становление украинской национальной идентичности.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, Е. Х. Чикаленко, украинское национальное движение, украинская национальная идентичность.

Based on thememoirs, diaries andepistolaryiyiv analyzesthe place androle of the intellectual influences the figureof Taras Shevchenko in the creative activity and heritag eЕ. Н. Chykalenko.

Key words: Taras Shevchenko, Y. H. Chykalenko, the Ukrainian national movement, the Ukrainian national identity.

Постать генія українського художнього слова та оригінально-го мислителя Т. Г. Шевченка була й залишається однією із знакових за своїм впливом на формування й утвердження української національної свідомості. Серед українських інтелектуалів, життя та діяльність яких було пов'язано з іменем Кобзаря, слід назвати Євгена Харлампійовича Чикаленка – відомого українського громадського, полі-

тичного й національно-культурного діяча, публіциста, видавця та мецената кінця XIX – перших десятиліть XX ст. У період незалежної України помітно зросла увага істориків та археографів до цієї значимої постаті в українському національному русі даного періоду. Про це свідчить активне введення до наукового обігу творчої спадщини Є. Х. Чикаленка, зокрема його цінних для дослідників спогадів, щоденника, епістоляріїв [2–6].

Цілком закономірно, що вже з'явилися змістовні узагальнюючі праці, які стосуються цієї цікавої персоналії. Серед них варто насамперед згадати монографію Інни Старовойтенко, якій вдалося достовірно й широко показати громадсько-культурну, видавничу, благодійну та публіцистичну діяльність Є. Х. Чикаленка, коло його одностудців у контексті українського національно-культурного життя кінця XIX – початку XX ст. [1]. Не могла не привернути уваги дослідниці й шевченківська тема в контексті життя й діяльності Є. Х. Чикаленка. Так, у монографії розглянуто заходи щодо встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві та видання «Кобзаря», до яких мав причетність і Євген Харлампійович [1, с. 105–117]. Водночас зазначимо, що ці цікаві сюжети не вичерпують тему «Постать Т. Г. Шевченка і Є. Х. Чикаленко», а тому для дослідника відкривається простір у даному напрямку. Визначити місце й роль особистості великого Кобзаря у світогляді та діяльності Є. Х. Чикаленка є метою даної статті.

Постать Т. Г. Шевченка генерувала потужний вплив на особистість та діяльність Є. Х. Чикаленка. Це й не дивно, бо сам Євген Харлампійович неодноразово зізнавався у «Спогадах», що Т. Г. Шевченко – «наш геній», «наш національний геній», записував у «Щоденнику» від 14 лютого 1909 р.: «... поезії, написані таким генієм, як Шевченко...». Про геній Шевченка український діяч писав у праці «Самостійність чи соборність? (Фейлетон)», що датується періодом 1919–1920 рр. [3, с. 104, 188; 4, с. 48, 49; 5, с. 450].

Є. Х. Чикаленко ставив постать Т. Г. Шевченка першою в ряду великих українців, які назавжди увійшли в національну історію. Про це свідчить його щоденниковий запис від 20 серпня 1910 р., де український діяч поставив особистість Т. Г. Шевченка на перше місце в ряду «найбільших синів України», назвавши слідом за ним М. П. Драгоманова і М. С. Грушевського [4, с. 113]. Подібна висока оцінка Є. Х. Чикаленком постаті Т. Г. Шевченка в українській історії була підтверджена щоденниковим записом від 18 грудня 1913 р., за яким Євген Харлампійович долучав М. С. Грушевського «до людей безсмертних, як Котляревський, Шашкевич, Драгоманов, Франко, *не кажучи вже про Шевченка*» (курсив авт. – С. С.) [4, с. 295].

Вельми важливо, що Є. Х. Чикаленко помітив великий вплив постаті Т. Г. Шевченка на західноукраїнські землі. Так, у щоденниково-

му записі від 31 травня 1912 р. він пов'язав із відлунням «могутнього голосу Шевченка» процес українського відродження на Галичині, який розпочався, на його думку, з 60-х рр. XIX ст. [4, с. 226].

Проте для Є. Х. Чикаленка постать Кобзаря являла собою не іконописний культовий портрет. «Культь Шевченка – це культ не особи, – записав він у щоденнику 27 лютого 1910 р., а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею» [4, с. 90]. Первісність особистості великого поета і мислителя для утвердження української національної ідентичності зафіксована ще й у більш ранньому запису щоденника Є. Х. Чикаленка від 6 лютого 1908 р., коли він писав про М. П. Драгоманова, «який після Шевченка (курсив авт. – С. С.) більше зробив для свідомості національної, як хто інший» [4, с. 19].

Знайомство Є. Х. Чикаленка з творчістю Т. Г. Шевченка розпочалося ще наприкінці 1870-х рр., коли під час навчання в одеському пансіоні Е. Соколовського він «з захватом прочитав вірші Шевченка», опубліковані 1861 р. у кількох книжках часопису «Основа» [3, с. 71].

Подальше знайомство Є. Х. Чикаленка з постаттю Кобзаря відбувалося за часів його тісних контактів з діячами Київської Старої громади. Для цих українських народолюбців пореформеного періоду образ Т. Г. Шевченка та його творчість були дуже близькими, життєво органічними. Є. Х. Чикаленко, приміром, згадував: «Бував я часом у Лисенка, М. Комара та О. Русова на родинних святах – іменинах тощо і завжди там чув я чудовий спів О. Русова, що співав своїм тоді прекрасним тенором під акомпанемент Лисенка його знамениті композиції на слова Шевченка» [3, с. 92].

Для Є. Х. Чикаленка талант Кобзаря був зразком для виміру досягнень в українській культурі і служив засобом порівняння її якості в інших галузях. У цьому зв'язку вельми показовою є оцінка Є. Х. Чикаленком творчості М. В. Лисенка. «Лисенків талант, очевидно, замальований для опер, і українська музика ще мусить ждати свого Шевченка, – розмірковував Євген Харлампійович у спогадах, – зате невеличкі його речі, особливо на слова з «Кобзаря», високоталановиті й суто національні». Це цікаве спостереження є переконливим свідченням безпосереднього й потужного впливу таланту великого національного поета й на українську класичну музику [3, с. 112].

Заслуговують на увагу й розмисли Є. Х. Чикаленка про можливу творчу долю Т. Г. Шевченка, якби його життєвий шлях склався по-іншому. На думку українського інтелектуала, якби Кобзар виїхав напередодні свого арешту за кордон в Європу і замість десятирічного заслання у надкаспійських степах прожив в обстановці європейського культурного світу, він би міг створити такий доробок, який би

поставив його ім'я поряд із Гете та Байроном, відтак воно б набуло «всесвітнього значення». Через непросту історичну долю української (Є. Х. Чикаленко пише – «мужицької») нації, яка не мала ані власної державності, ані навіть власної школи, Т. Г. Шевченко і І. Карпенко-Карий були, за визначенням Євгена Харлампійовича, «тільки самородними діамантами, одним більшої, другий меншої величини, але в обох у них не було тої шліфовки, яка побільшує вартість вдсятеро». Водночас Є. Х. Чикаленко не виключав, що, якби зазначені українські діячі одержали російську університетську освіту, «чи не вийшли б вони російськими письменниками, як Гоголь, Достоевський або Короленко?» [3, с. 138].

Київські старогромадівці прагнули популяризувати творчість Т. Г. Шевченка. У 70-х рр. XIX ст. вони купили у братів Тараса Григоровича право на видання «Кобзаря». При цьому була витрачена сума, на яку можна було б придбати більше сотні десятин землі. Проте незабаром українське слово було заборонено Емським указом 1876 р., і Шевченківський «Кобзар» під керівництвом О. О. Русова вдалось видати у Празі. Лише в період «диктатури серця» міністра внутрішніх справ М. Т. Лорис-Мелікова громадівцям пощастило опублікувати «Кобзар» у Києві в кількості 25 тис. прим. [3, с. 211].

За даними Є. Х. Чикаленка, помітне розповсюдження Шевченківського «Кобзаря» відбувалося лише після революційного 1905 р., коли впродовж п'яти років видання безперешкодно ширилося в десятках тисяч примірників. Пояснення цьому слід шукати в тому, що царська цензура не заглиблювалася в зміст «Кобзаря», вважаючи, що крім «Дум моїх...» та «Кохайтеся, чорнобриві» нічого крамольного для влади в ньому немає. Втім, як записав Є. Х. Чикаленко у «Щоденнику» від 10 березня 1911 р., за «допомогою» «землячка» М. Ф. Лободовського, знаменитого перекладача «Тараса Бульби», цензура роздивилася в «Кобзарі» «місця про «осіб» (царів), що аж страх бере». Внаслідок цього видання повної збірки творів Т. Г. Шевченка було конфісковане, а проти видавців, у тому числі Товариства ім. Шевченка в Санкт-Петербурзі та Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, розпочалася «судова розправа». Характерно, що напередодні 50-річчя смерті великого поета і мислителя царська цензура конфіскувала цілий ряд видань, пов'язаних з іменем Кобзаря. Є. Х. Чикаленко звернув увагу й на «роз'яснення» Сенату, в якому тлумачилося, що будь-яка культурна українська праця «загрожує громадському порядку» [4, с. 160, 161; 2, с. 63, 64].

Примітно, що Є. Х. Чикаленко не тільки уважно спостерігав за поширенням Шевченкового слова, а й особисто брав безпосередню участь у розповсюдженні праць Кобзаря. У спогадах він наводив дані про те, що, здійснюючи поїздки залізницею, навмисно брав з со-

бою «Кобзар», якого тримав розгорнутим, щоб зацікавити селян. Цікаві спостереження Євгена Харлампійовича стосовно того, що на залізницях Правобережжя ніхто з селян не виявляв інтересу до видання, натомість на Лівобережній Україні він помітив велику зацікавленість селян, які просили його почитати «Кобзар», виявляли бажання купити поезії Тараса Шевченка. Не менш характерно, що в цьому українському історико-географічному регіоні селяни оповідали якісь легенди або згадували дійсні події, пов'язані з іменем Тараса Шевченка, які колись чули від батьків. У цьому немає нічого дивного, бо український Кобзар часто відвідував Полтавщину, де й подовгу проживав [3, с. 184, 185].

Цілком природно, що Є. Х. Чикаленко, який так високо оцінював значення постаті Т. Г. Шевченка для українства, велику увагу приділяв збереженню пам'яті про Кобзаря. Цікаві роздуми Євгена Харлампійовича щодо поховання Т. Г. Шевченка і Б. Д. Грінченка. Коли тіло Кобзаря везли через Київ, то прощалися з ним лише 80 осіб. На похороні Б. Д. Грінченка 9 травня 1910 р. були присутні 3 тис. осіб. З наведених цифр Є. Х. Чикаленко зробив висновок про «надзвичайне» поширення української національної свідомості за півстоліття [4, с. 95].

Українські народолюбці, у тому числі Є. Х. Чикаленко, вважали могилу Кобзаря у Каневі справжнім сакральним місцем. 28 січня 1902 р. В. Науменко від імені Київської Старої громади викупив Шевченківську могилу і став офіційною юридичною особою, яка взяла на себе обов'язок її захисту та опікування нею [2, с. 43]. Тому не випадково Євген Харлампійович неодноразово відвідував Чернечу гору. Щоденникові записи Є. Х. Чикаленка від 25 і 30 травня 1910 р. містять інформацію про його першу подорож на могилу Тараса Шевченка. Розпочався меморіальний захід, згадує він, 26 травня за ініціативою Українського клубу. У подорожі взяло участь до 120 осіб. На могилі Кобзаря на учасників чекало багато людей із сусідніх сіл та з Канева. На Є. Х. Чикаленка подорож справила «дуже гарне враження». Фізична втома й емоційний вплив були настільки великі, що Євген Харлампійович «не міг спати дві ночі» [4, с. 101].

Зі щоденника відомо, що 27 травня 1912 р. Є. Х. Чикаленко здійснив ще одну подорож на могилу Кобзаря. Цього разу на пароплаві, найнятому Українським клубом, до Канева поїхало до 400 осіб. Усього ж на Чернечій горі зібралося з Канева та близьких сіл до тисячі осіб. Проте адміністрація не дозволила служити панахиду, тому присутні обмежилися співом «Заповіту» [4, с. 225].

Могилу Т. Г. Шевченка Є. Х. Чикаленко відвідував навіть у лиху годину буремних років революції та громадянської війни. Так, наприкінці квітня 1918 р. він побував на Чернечій горі як представник Київської Старої громади з комісією по впорядкуванню могили Коб-

заря. 25 травня 1918 р. Євген Харлампійович знову їздив з комісією на Шевченкову могилу, а влітку того ж року прожив спочатку майже десять днів, а згодом більше місяця на плавучій земській дачі «Чайка», коло могили Кобзаря [5, с. 19, 35, 69, 104].

Важливим засобом увічнення пам'яті великого українського народного поета і мислителя стало проведення Шевченківських днів. У щоденниковому запису від 14 березня 1909 р. Є. Х. Чикаленко відзначав, що «... по всій Україні служать панахиди, уряджують концерти, вистави, вечірничі для збору грошей на пам'ятник». Цікавою є згадка про Шевченківську вечірку 10 березня 1909 р., в ході якої урядили вечерю на сто осіб. Захід тривав від 12-ї ночі й завершився близько 5-ї ранку. Подібні заходи були не до душі Євгену Харлампійовичу, який критикував їх відповідність національному девізу: «Хоч погано, зате довго» [4, с. 54, 55].

Втім Шевченківські вечори були особливою прикметою українського національно-культурного життя тієї доби і збирали доволі багато бажаючих. Так, 27 лютого 1910 р. Є. Х. Чикаленко зазначив, що напередодні на вечорі в пам'ять Т. Г. Шевченка «зібралася сила народу, кажу, що було 150 душ [4, с. 89].

Далеко не завжди подібні заходи проходили без обмежень і тиску з боку царської влади. Наприклад, 20 січня 1911 р. Є. Х. Чикаленко зафіксував факт виклику голови українського клубу в Києві М. В. Лисенка губернатором, який розпитував українського громадського діяча про склад комітету з підготовки Шевченківського свята і «... твердо «порадив» не запрошувати на свято галичан, бо це матиме характер політичної демонстрації». За цих обставин навіть скромне святкування 50-річчя смерті великого поета, на думку Є. Х. Чикаленка, «... може повести до закриття клубу або заборони ставити пам'ятник Шевченкові». До того ж газети «Новое Время» і «Киевлянин» розгорнули кампанію цькування українців-«мазепинців» з приводу відзначення 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка. В такій атмосфері, що політично підігралася шовіністами-великодержавниками, київські українці відмовилися від проведення меморіальних заходів на пошану Кобзаря. Це дисонувало з ситуацією в Санкт-Петербурзі та Москві, де гучно вшанували пам'ять великого українця [4, с. 140, 141, 161].

Через рік, 26 лютого 1912 р., в українському клубі Києва – літературно-художній організації, що об'єднувала українських громадських діячів, літераторів, митців і науковців, було влаштовано традиційну Шевченківську вечерю. На неї згідно з традицією запросили представників інших націй, зокрема росіян, поляків, литовців, білорусів та євреїв. Головою заходу обрали М. С. Грушевського, який виступив з коротким словом про Тараса Шевченка – символа національного відродження українців, які хочуть жити у злагоді зі свої-

ми сусідами. Характерно, що активна діяльність українського клубу, який систематично організовував літературно-мистецькі свята, літературні та музично-хорові вечори, читання лекцій, у жовтні 1912 р. була заборонена. Втім незабаром він відновив роботу під назвою «Родина» [4, с. 218; 2, с. 580].

Діячі українського національного руху надавали особливого значення святкуванню 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка у 1914 р. Цей задум наразився на заборону з боку царської влади. Є. Х. Чикаленко піклувався, щоб Шевченківські дні були вичерпно висвітлені в газеті «Рада» (ч. 47, 48, 49 за 1914 р.). Попри намагання влади не допустити святкування Шевченкового сторічного ювілею, кажучи словами Є. Х. Чикаленка, відбулася «грандіозна київська вулична демонстрація», яка сформувалася зовсім стихійно і навіть проти бажання українських діячів загострити суспільно-політичну ситуацію [4, с. 320].

Важливою складовою увічнення пам'яті українського національного пророка стала робота з організації спорудження пам'ятника Кобзареві. У листі до П. Стебницького від 1 березня 1904 р. Є. Х. Чикаленко писав з цього приводу: «В Києві між гласними Думи є думка поставити питання про пам'ятник Шевченка ко дню століття його народження, але ніяк почать. Просять, аби з таким пропозицією до Київської думи звернулося Петербурзьке товариство ім. Шевченка» [2, с. 33]. Між тим організаційна робота в цьому напрямку затягнулася на декілька років. У «Щоденнику» Є. Х. Чикаленка від 11 листопада 1909 р. є запис, який свідчить, що на зібранні комітету для збудування пам'ятника Кобзарю були присутні представники українських інституцій. Тоді тільки з самих українців обрали журі, яке б на конкурсній основі схвалило б кращий проект пам'ятника, на спорудження якого зібрали більше 1000 крб. Є. Х. Чикаленко входив до складу зазначеного комітету від редакції газети «Рада» [4, с. 74,75].

Однак вирішення питання про спорудження пам'ятника Кобзареві наштовхнулося на ряд труднощів. У щоденнику Є. Х. Чикаленко від 24 травня 1910 р. міститься запис про його відвідини напередодні міської думи для оглядин проектів пам'ятника та про справжній «похід» великодержавно-шовіністичних сил проти його спорудження у старому Києві. Ця антишевченківська кампанія тривала і в наступному році. Щоденниковий запис Є. Х. Чикаленка від 10 квітня 1911 р. свідчить, що російські націоналістичні сили прагнули всіляко перешкодити спорудженню пам'ятника Тарасу Шевченку на Михайлівській площі, висунувши ідею поставити там монумент на честь княгині Ольги. Водночас не припинялися дискусії щодо вигляду самого пам'ятника Кобзареві. З цього приводу Є. Х. Чикаленко зазначав, що комітет не зміг обрати переможця двох конкурсів і призначив третій,

висуновши умову, щоб образ Шевченка в пам'ятнику передбачав зображення його в національному одязі [4, с. 97, 166].

13 квітня 1911 р. Є. Х. Чикаленко записав у щоденнику: «Не хотять люди зрозуміти, що Шевченко, як народний поет, повинен звертати увагу простого народу перше всього народнім убранням, шапкою і кожухом, в яким Шевченко сам любив фотографуватись і в якому уже звик бачити його народ» [4, с. 167].

Втім підготовчі роботи зі спорудження пам'ятника тривали. 8 січня 1913 р. Є. Х. Чикаленко відмічав у щоденнику, що підписка на монумент дозволена по всій імперії, хоча знаходилися місцеві адміністратори, як, наприклад, Чернігівський губернатор Маклаков, який відбирав підписні листи, розіслані комітетом. Попри окремі труднощі на 15 вересня 1912 р. для спорудження пам'ятника було зібрано 110000 крб. Значно складніше вирішувалося питання про місце розташування монумента, оскільки обговорювалося 7 можливих місць. На жаль, безуспішними були і три конкурси щодо пам'ятника. Тоді, як зафіксував Є. Х. Чикаленко 15 квітня 1914 р., було визначено іменний конкурс [4, с. 237, 247, 326].

У дореволюційний період українському національному руху, до яскравих провідників якого належав Є. Х. Чикаленко, не вдалося зробити всього того, що планувалося з увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка. Проте численні меморіальні заходи, в тому числі видання його творів, популяризація його імені на шпальтах преси, проведення літературно-мистецьких свят, літературних та музично-хорових вечорів, читання лекцій, – все це сприяло збереженню величного образу Кобзаря, символу нової модерної України. Те, що цей процес утвердження української національної ідентичності дав свої плоди, видно з подій початку 1917 р. 12 березня в Петрограді біля Казанського собору відбулася спочатку панахида по Т. Г. Шевченку, яка затим переросла в могутню 200-тисячну маніфестацію під гаслами: «Нехай живе вільна Україна!», «Нехай живе федеративна республіка!». Революційні події охопили й Україну. Свій внесок у поступ української національної справи зробив і Є. Х. Чикаленко, який у своїх помислах і діях надихався образом та ідеями Т. Г. Шевченка [2, с. 486].

Таким чином, у своїх спогадах, щоденникових записях та епістоляріях Є. Х. Чикаленко надзвичайно високо оцінював поетичний спадок і підкреслював знаковість історичної постаті Т. Г. Шевченка для утвердження української національної свідомості й культури. Послідовна народність і патріотизм Кобзаря були тим невмирущим інтелектуальним потенціалом, який сприяв формуванню української модерної нації і позитивно впливав на становлення національної ідентичності нової генерації українських діячів, до яких належав і Євген Харлампійович. Це актуалізувало видання і розповсюдження праць

Т. Г. Шевченка, збереження його образу в історичній пам'яті наступних поколінь українства, що стало важливою ділянкою громадської діяльності Є. Х. Чикаленка.

Бібліографічні посилання

1. *Старовойтенко Інна*. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: моногр. / Інна Старовойтенко. – К., 2009.
2. *Чикаленко Євген і Стебницький Петро*. Листування. 1901–1922 роки / Євген Чикаленко – Петро Стебницький / упорядк.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко, вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К., 2008.
3. *Чикаленко Євген*. Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.
4. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 1 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
5. *Чикаленко Євген*. Щоденник: у 2 т. – Т. 2 (1907–1917) / Євген Чикаленко. – К., 2004.
6. *Чикаленко Євген*. Щоденник. 1919–1920 / Євген Чикаленко / за ред. Владислава Верстюка та Марка Антоновича. – К.; Н.-Й., 2005.

Надійшла до редколегії 10.03.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

Т. Ф. Литвинова, О. О. Січкара

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЯК М. П. ПОЗЕН СТАВ «КРІПОСНИКОМ» (ДО ПЕРСОНАЛІСТИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.)

Переосмислюються існуючі в історіографії оцінки позицій М. П. Позена – одного із значних діячів Селянської реформи 1861 р.

Ключові слова: М. П. Позен, історіографічний образ, селянство, селянське питання, Велика реформа, Лівобережна Україна, Російська імперія.

Переосмысливаются существующие в историографии оценки позиций М. П. Позена – одного из крупных деятелей Крестьянской реформы 1861 г.

Ключевые слова: М. П. Позен, историографический образ, крестьянство, крестьянский вопрос, Великая реформа, Левобережная Украина, Российская империя.

The article reinterpreted existing historiography assessment position of M. P. Pozen – one of the major figures of the peasant reform 1861.

Key words: M. P. Pozen, historiographical image, the peasantry, the Peasant Question, Great reform, Left-bank Ukraine, Russian Empire.